

М. В. Галушко. – Львів, 1996. – 238 с. 29. Романюк М. М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. 1848–1900 рр. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів: Світ, 2001. – 744 с. 30. Руске економічно-просвітне товариство // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 24, 15 л. [атинського] грудня. – С. 407–408. 31. С. П. Просвіта в Тернопільщині! (Допись.) // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 6, 15 л. [атинського] марта. – С. 87. 32. Селянин. Закала читальні. (Зо Збаражчини) // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 13, 1 л. [атинського] липня. – С. 200–201. 33. Сніцарчук Л. Данилович Северин / Л. Сніцарчук // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2006. – Вип. 13. – С. 122–123. 34. Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів: Камінь, 1997. – 635 с. 35. Справоздане головного заряду з руху партійного за 1. чверть – рік 1898 р. (до 15. марта) // Громадський голос. – Львів, 1898. – Нр. 11, 10. цвітня. – С. 81–82. 36. Стефанів В. Повне зібрання творів: в 3 т. – Том третій: Листи. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1954. – 330 с. 37. Українка Леся: Публікації. Статті. Дослідження. – К.: Наукова думка, 1984. – 298 с. 38. Четвертий зїзд радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1895. – Нр. 12, 30 грудня. – С. 92–94. 39. Читальники. Читальня в Староміщині // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 15, 1 л. [атинського] серпня. – С. 234–235. 40. Читальники. Читальня в Староміщині і єї вороги // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 9, 1 л. [атинського] мая. – С. 134. 41. Чуприна В. Культурно-освітня діяльність “Просвіти” та українських політичних партій в селах Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Чуприна, Н. Біла // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19. – С. 138–144. 42. Шестий зїзд делегатів русько-української радикальної партії // Громадський голос. – Львів, 1897. – Нр. 19, 1. жовтня. – С. 149–151. 43. Шкраб’юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / Петро Шкраб’юк. – Львів: Національна академія наук, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2012. – 192 с. 44. Шкраб’юк П. Просвітницько-економічні структури Радикальної партії в Галичині / П. Шкраб’юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19. – С. 77–82. 45. Ще про читальню в Староміщині // Народ. – Львів, 1890. – Ч. 11, 1 л. [атинського] червня. – С. 171–172. 46. Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Богдан Зіновійович Якимович. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с. 47. Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, 1983. – 244 p. 48. Tomezyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007. – 422 s.

Микола Лазарович (м.Тернопіль)

ДРУГА РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ТЕРНОПІЛЛЯ (1916–1917 РР.)

Упродовж Першої світової війни територія Західної й певною мірою Центральної України була одним з основних воєнних театрів на сході Європи. Надзвичайно важким видався 1916 р., коли Галичина і Буковина вчоргове стали тереном найжорстокіших боїв. Наприкінці травня розпочався Брусиловський прорив – наступальна операція Південно-Західного фронту по лінії Луцьк–Чернівці. Російські війська під командуванням генерала О. Брусилова, прагнучи домогтися перелому у війні на свою користь та приєднати до Російської імперії західноукраїнські землі, до кінця літа просунулися на 120 км углиб фронту, частково окупувавши Західну Волинь, Східну Галичину і Північну Буковину. Уже 25 травня росіяни взяли Луцьк, а 5 червня – Чернівці, підійшли до Львова. Однак удруге захопити галицьку столицю їм не вдалося – восени австро-німецькі війська відбили наступ росіян.

Важливою проблемою окресленого періоду є етнополітика другої російської окупаційної адміністрації щодо українців та деяких інших етносів Тернопілля*. Вона ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії, відтак стане об’єктом цієї статті.

Окремі аспекти теми висвітлено в працях таких дослідників, як І. Брикович, В. Буртник, В. Гамуляк, Д. Дорошенко, І. Дурбак, В. Любченко, Ю. Мокрій, О. Павлишин, Г. Папакін, О. Троханяк та інші.

Захопивши значну частину території західноукраїнських земель, російський уряд в липні 1916 р. відродив генерал-губернаторство, але вже під іншою назвою: “Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни”, з центром спочатку у Тернополі, а з жовтня 1916 р. – у Чернівцях. Сучасні науковці [15, с. 66] вважають, що у такій зміні назви відобразився крах російської спроби приєднання Галичини до Російської імперії, визнання власної неспроможності запровадити тут русифікацію. Складалося наново створене адміністративне об’єднання лише з двох губерній: Чернівецької, до якої, крім Буковини, належали ще Городенківський, Коломийський, Снятинський і Косівський повіти та Тернопільської, яка охоплювала усі окуповані галицькі повіти, окрім Покуття, – усього 33 повіти. У такому статусі воно проіснувало до квітня 1917 р., коли Тимчасовий уряд Росії створив Обласний комісаріат Галичини і Буковини. Внаслідок липневого наступу 1917 р. німецьких та австро-угорських військ Росія остаточно втратила Західну Україну, завершивши тим самим історію свого управління в Галичині та Буковині.

Вдруге окупувавши галицько-буковинські терени, російські політичні кола розуміли, що порівняно з минулими роками національно-політична ситуація тут значно змінилася. Тому вважали, що, з’ясувавши попередні сумні уроки політики в Галичині та на Буковині, коли відкрилася правда про діяльність цивільних чинів, що керували окупованими краями, потрібно зробити висновки з недавнього минулого – “якщо не можна виправити

* Про етнополітику першої російської окупаційної адміністрації на Тернопіллі під час Першої світової війни див. статтю автора: Лазарович М. В. Національні аспекти російської окупації Тернопілля у 1914–1915 роках / М. В. Лазарович // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка: У 2 ч. – Ч. 1. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 146–152.

попередніх помилок, то важливо їх не повторювати” [10, с. 399–400]. Основою для управління краєм мали служити “Тимчасові правила”, затверджені начальником штабу Верховного головнокомандувача, генералом М. Алексєєвим, складені у доволі ліберальному дусі.

Особлива увага приділялася особовому складові адміністрації. На посаду генерал-губернатора у жовтні 1916 р. призначено Ф. Трєпова, колишнього київського генерал-губернатора, чернівецьким губернатором – В. Лігіна, тернопільським – І. Чарторизького. Порівняно з першою окупацією якіснішим був склад повітової адміністрації; більшість повітових начальників мали вищу освіту і навіть досвід служби в Росії земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Загалом режим нової окупаційної адміністрації був значно м’якшим. Уже не було тенденції неодмінно “лізти в душу” завойованого населення, переслідувати його віру, мову, культуру. На першому плані перебувала не політика, не навертання українців – у росіян та уніатів – у православних, а інтереси армії; основне завдання полягало у підтриманні спокою в окупованих провінціях, що служили найближчим тилом російської армії [8, с. 66, 68].

Восени 1916 р., коли стало зрозумілим, що бажаючи навчатися російською мовою немає, окупаційна влада дозволила відновити навчання в деяких українських закладах. Зокрема, у Тернополі, крім початкової школи для хлопців і дівчат під орудою Якова Миколаєвича*, відкрито учительську семінарію й гімназію під управою професорів, відповідно, Івана Боднара* й Петра Ріпнійського. Останній, як “старорусин”, мав доступ до окупаційної влади й вирішував шкільні справи. Також запрацювали гімназії у Чернівцях й Городенці. Щоправда, проводити освітню діяльність треба було обережно, щоб, з одного боку, не викликати підозрінь у російській владі й не довести до закриття навчального закладу, а з іншого – виконати окремі її вимоги, за які у майбутньому потрібно було відповісти перед австрійською владою, наприклад, за вилучення зі шкільних підручників портретів австрійського цісаря [2, с. 70–71]. При цьому не можна було називати гімназій “українськими”, а просто – гімназія*. Очільником шкільної управи призначили Янковського, директора однієї з київських гімназій, що мав репутацію ліберала. Але поведився він, за словами сучасників, трохи дивно: з одного боку, начебто й не закривав українських шкіл і допомагав учителям покращувати їх матеріальне становище, а з іншого – лякав учителів Сибіром за слово “Україна” та перешкоджав організації українських шкіл [8, с. 66, 68].

У Тернополі заборонялася діяльність українських установ. Ще від окупації 1914 р. усі вони були закриті, а в їхніх будівлях порядкували військові. За згодою губернатора, функціонувала лише “Народна торгівля”, якою, після вивезення на Сибір її директора Миколи Турина, управляла колегія, складена з Осипа Ковальського й Петра Чубатого [2, с. 70]. Функціонував український театр.

Як і за попередньої окупації, російська влада продовжувала переслідувати українців. Проте репресії, зокрема, арешти й виселення до Росії “підозрілих” осіб, відбувалися уже далеко не у тому масштабі, як раніше, і тепер ініціативу проявляла не стільки адміністрація, як військова влада, контррозвідка. Мотивом для звинувачення було вже не “мазепинство”, а шпигунство. Останнє було небезпечне тим, що у ньому можна було обвинувачувати будь-кого за найменшої підозри і без особливих доказів. Що, власне, і мало місце. Як стверджував професор Д. Дорошенко, який ознайомився з відповідними кримінальними справами, лише один відсоток осіб серед усіх звинувачених і заарештованих за підозрою у шпигунстві можна було вважати справді причетними до шпигунської діяльності. Решта ж були жертвами підозр, фальшивих доносів, непорозумінь, і часто-густо – особистих порухів [8, с. 68]. Так, 19 серпня 1916 р. генерал-губернаторство видало розпорядження про виселення тих осіб, які зберегли посади, усіх державних службовців, більшість серед яких становили лісники. Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. заарештовано 87 лісників з Галичини і Буковини, звинувачених у шпигунстві на користь Австро-Угорщини, з яких 35 осіб вислали вглиб Росії, зокрема у Іркутську губернію, Тургайську та Якутську області.

Важким тягарем були для населення окупованих теренів реквізиції, які здійснювали російські війська, нерідко без погодження з місцевою владою, і які носили грабінницький характер. 5 листопада 1916 р. російська адміністрація видала постанову про реквізиції, згідно з якою, у Карпатах в населення примусово вилучалося 50 % худоби, а в інших частинах Галичини і Буковини – 5–20 %. Сіно й солому забирали у значній кількості, а овес – повністю. Згідно з циркуляром генерал-губернатора від 14 листопада 1916 р., селяни зобов’язані були давати підписки про продаж певної кількості харчів за ціною, визначеною цією постановою, хоча вартість компенсації була набагато нижчою від ринкової [10, с. 401–402].

* Миколаєвич Яків – народився 10 жовтня 1865 р. у с. Дуброві, нині в складі с. Синькова Кам’янсько-Буського району на Львівщині. Викладав у Тернопільській учительській семінарії, громадсько-освітній і кооперативній діяч. Активний учасник національно-визвольних змагань, після Листопадового зриву 1918 р. очолював харчову управу Тернопільського повітового комісаріату. Помер 3 листопада 1931 р. у м. Тернополі.

* Боднар Іван – народився, ймовірно, на Бережанщині. Був серед перших членів таємного гуртка «Молода Україна», заснованого наприкінці 1890-х років у Бережанській гімназії учнем 7-го класу Зенком Кузелею, якого спонукали до цього його дядько о. Сильвестр Лепкий та тітки сестри Глібовицькі [1, с. 71].

* До речі, окупаційна влада заборонила термін «український» і в назві театру, що його після довгих старань ще восени 1915 р. заснував у Тернополі Лесь Курбас. Тому цей надзвичайно популярний серед українців російської армії заклад провадив свої вистави під назвою «Тернопільські театральні вечори».

Значні зміни в українському житті окупованих областей сталися після Лютневої революції 1917 р. в Росії. Найодіозніші постаті російської окупаційної влади, що реалізовували політику царизму в Галичині та на Буковині, в тому числі генерал-губернатор Ф. Трепов, змушені були покинути свої посади. Частина російських урядовців, поліцаїв і жандармів (загалом понад 600 осіб), чиновників, які особливо себе дискредитували під час перебування на окупованих теренах, відправлено із сім'ями назад до імперії [10, с. 402]. Новим керівником – крайовим комісаром із правами генерал-губернатора – окупованої частини Галичини й Буковини* у березні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив відомого історика й українського діяча Д. Дорошенка. Його у краї добре знали завдяки діяльності на посаді уповноваженого Всеросійського союзу міст* на Південно-Західному фронті, що очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини і Буковини. Чимало він зробив, щоб допомогти місцевому населенню, яке зазнало значної шкоди і страждань від воєнних дій і окупаційного війська, й на новій посаді. У службових відносинах крайовий комісар повністю підпорядковувався командувачу Південно-Західного фронту О. Брусилову, був представником військового відомства і мав керуватися у роботі “Тимчасовим положенням” від 1916 р. [8, с. 100–101], основні пункти якого було викладено достатньо ліберально.

Коли у травні Д. Дорошенко, як крайовий комісар, приїхав до Тернополя, місцеве громадянство вирішило висловити йому повагу через своїх представників. До готелю “Подільський” (сьогодні готель “Україна”, бульвар Т. Шевченка), де він зупинився, прибула делегація у складі чотирьох осіб, від імені якої гостя привітав педагог і громадський діяч Ілярій Брикович*. Він висловив радість тернопільської громади, що саме Д. Дорошенкові довірили важливу посаду крайового комісара та надію, що той як і раніше захищатиме населення окупованих територій. У відповідь Д. Дорошенко відзначав, що доля українства “лежить йому дуже на серці, але він, як представник влади, мусить ставитися однаково до всього населення” [2, с. 69]. Після короткої розмови про найважливіші громадські справи делегація розпрощалася із ним.

Одним із перших кроків крайового комісара стало формування нової команди управлінців. Насамперед, він почав звільняти з посад колишніх царських призначенців, зокрема, помічника генерал-губернатора С. Євреїнова, тернопільського губернатора І. Чарторизького, а також повітових начальників та їх помічників і, по можливості, замінювати їх українськими діячами [8, с. 104, 110–111]. Так, новим губернським комісаром у Тернополі став білорус Іван Красковський, людина, за словами І. Бриковича, надзвичайно симпатична й тактовна, що завжди прихильно ставився до українців [2, с. 69]. На посади повітових комісарів були призначені з петроградської української громади: М. Корчинський – Товмацького, В. Приходько – Коломийського, К. Широцький – Городенківського, М. Маслов – Борщівського, П. Зайцев – Косівського, К. Лоський – Бучацького, П. Балицький – Снятинського. Згодом М. Корчинського призначили помічником чернівецького губернського комісара, а К. Лоського – тернопільського. Із Києва на запрошення крайового комісара прибули Л. Тимошенко, який очолив Гусятинський повіт, Л. Юркевич – призначений помічником тернопільського повітового комісара, а Михайленко – чортківського повітового комісара. Усі призначені мали вищу освіту, половина з них була юристами.

У решті повітів залишили колишніх керівників, іноді перемістивши їх до інших повітів. Це були особи, як згадував Д. Дорошенко, яких він знав особисто з хорошого боку, вони совісно виконували службові обов'язки, прихильно ставилися до українського населення, або за яких просило саме населення, висилаючи спеціальні делегації [8, с. 104–105].

Якщо у Тернополі цивільну окупаційну владу репрезентували губернський і повітовий комісари та начальник міліції, два останні із яких були українцями, зокрема начальник міліції мав прізвище Рячко, то найвищою військовою владою в місті після революції був так званий “ісполнительний комітет”. Його очолював розумний і тактовний резервний старшина Іозефи, ймовірно, член Київської міської думи.

Міське самоуправління хоча і зберігалось, проте через воєнний час функціонувало не на повну силу. Управа Тернополя і далі перебувала в руках поляка Е. Міхаловського. Тому після революції представники українців і

* Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, перейменували на Обласний комісаріат Галичини та Буковини.

* Всеросійський союз міст було створено в Російській імперії після вибуху Першої світової війни для допомоги пораненим воякам, біженцям, інших акцій гуманітарного характеру. У філії Союзу в Україні працювали і набували організаційно-адміністративної практики сотні українських інтелігентів, серед яких Ф. Штейнгель (голова), М. Біляшівський, Д. Дорошенко, І. Красковський, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, С. Петлюра В. та ін. Використовуючи державні фонди, Союз допомагав також населенню Галичини і Буковини під час російської окупації. Зокрема, в Галичині було організовано «дитячі заборонки», які фактично були народними школами з українськими вчителями, українською мовою й українськими підручниками. Для їх потреб коштом Союзу закупили десятки тисяч україномовних книг. Десятки таких «заборонок» організували і в околицях Києва для дітей біженців; вони стали першими українськими школами у підросійській Україні. Матеріальну допомогу також отримували українські гімназії в Тернополі, Чорткові й Чернівцях [7, с. 34, 38–39].

* Брикович Ілярій Матвійович – народився 3 листопада 1881 р. у Тернополі. Після закінчення Львівського університету викладав грецьку і латинську мови в Тернопільській гімназії, де свого часу навчався й сам, певний період був її управителем. У роки національно-визвольних змагань у складі УГА брав участь в українсько-польській війні 1918–1919 рр. Тривалий час очолював Тернопільську філію «Просвіти», «Рідної школи», «Міщанського братства», при якому заснував гурток «Сільського господаря», різні курси, щоб піднести культурний і освітній рівень міщан. Входив до складу Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), був головою його Тернопільського повітового комітету; відомий сокольсько-спортивний діяч, симпатик ОУН. 22 червня 1941 р. заарештований органами НКВС і етапований до Челябінської обл. Росії. Помер 24 липня (за ін. даними – у лютому) 1942 р. у Верхньоуральській в'язниці.

євреїв небезпідставно домагалися нових виборів міської ради. Влада цьому не противилася. Йшлося тільки про те, за яким принципом обирати. Українці й євреї бажали користуватися загальним виборчим правом, поляки ж обстоювали австрійський виборчий закон, що, зберігаючи низку цензів, обмежував права простих трудівників. Декілька нарад у губернського комісара не привели до порозуміння між представниками трьох національностей [2, с. 68–70]. Подальший переговорний процес перервав контрнаступ австро-угорських і німецьких військ.

Ще однією міжнаціональною проблемою того часу в Тернополі стало обрання за вказівкою окупаційної влади харчової управи при місцевому магістраті. До її складу ввійшли представники українців, поляків, євреїв, адміністрації та “ісполнительного комітету”. Велике обурення викликало у поляків обрання головою згаданої інституції українця І. Бриковича. Вони навіть покинули засідання, на якому розглядалося це питання, а потім внесли протест до губернського комісара, заявляючи, що досі не було ще такого, щоб головою міської комісії був українець. Однак їх протест відхилено, і головою харчової управи, діяльність якої, щоправда, через події на фронті була недовгою, залишився українець, а поляк став заступником [2, с. 70]. Це була хоч і невелика, але одна із перших перемог місцевого українства. Безумовно, що не обійшлося тут і без сприяння крайового комісара Д. Дорошенка.

Загалом окупаційна адміністрація після Лютневої революції була надзвичайно ліберальною. Тому не дивно, що вже у перші пореволюційні дні українці з російської армії створили у Тернополі місцевий осередок Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка, котрий почав українізувати військові відділи, у яких була більшість українців [6, с. 52]. Вони стали першими зав'язками майбутньої армії УНР.

Розмістили клуб в будинку дантиста Істєревича на вулиці Тарнавського (сьогодні – вулиця Руска). На його балконі розвивався великий український прапор. “Одного дня весною 1917 р., – згадував очевидець, – проходив через Тернопіль зукраїнізований полк ім. гетьмана Сагайдачного. З балкону Військового клубу вітав його один старшина. Напереді їхали на білих конях полкова оркестра, що грала марш Сагайдачного, та інші наші козацькі марші. За ними їхала кінна сотня, на списах були українські прапорці. Вояки мали синьо-жовті відзнаки. Це був небувалий вид, просто чудо бачити український полк у російській революційній армії!” [9, с. 70]

Побували в Тернополі під час Першої світової війни й військовий та морський міністр Тимчасового уряду Росії О. Керенський та міністр закордонних справ Бельгії Е. Вандервельде. Перший упродовж другої половини червня 1917 р. двічі виступав тут на військових мітингах [2, с. 68]. Зокрема, 17 червня майбутній очільник Тимчасового уряду з балкону так званої “полковниківки” – історичної споруди, яка містилася на Домініканській площі поблизу костелу, своїми промовами намагався підняти бойовий дух здеморалізованих солдатів Південно-Західного фронту [4]. “Донині живо стоїть перед моїми очима картина, – писав у своїх спогадах І. Брикович, – коли до Тернополя приїхав Керенській. З трудом посувалося його авто вулицею 3-го Мая (сьогодні – вулиця гетьмана П. Сагайдачного), вперть виповненою солдатами. Вони тиснуться до авта, вискакують на його ступені й раз-у-раз, серед окликів “ура” стискають руку Керенському. Він стоїть в авті та з усмішкою вітає юрбу. Вкінці авто спинилося перед будинком, звідки він мав промовляти. За хвилину Керенській появляється на балконі, а юрба приймає його появу оплесками й окликами “ура”. Починає говорити. Усі слухають з напруженою увагою. Промовець уміє захоплювати й поривати слухачів. Говорить про гниль старого режиму, про кривди й страждання народу, про рівність і волю, що тепер настала, та про щасливе життя в Росії, коли скінчиться війна. Та її, війну, треба довести до переможного кінця. Аудиторія приймає поодинокі уступи промови оплесками і грімким “ура”, нагороджує міністра по скінченні промови. Після цього голос забирають інші промовці від різних партій. Від поляків промовляв вищий старшина, представник польської аристократії Ржевуський*. Він підкреслив, що революція зняла окови з усіх поневолених народів, що відтепер усі народи свободні й рівні та що він, шляхтич, представник катованого й переслідуваного польського народу, щиро стискає руку демократа Керенського, представника вільного російського народу. Мітинг тривав понад дві години. Коли скінчився, солдатська маса ентузіастично прощала міністра, що від'їздив на фронт, а після того в гуртках живо дискутувала про те, що говорили бесідники. Одначе бойового запалу у величезній більшості не видно було. Приїзд міністра роздував вогонь, але солон'яний. Він скоро погасав.

Десь при кінці червня був у Тернополі з Керенським бельгійський міністр Вандервельде. Знов ентузіастично привітали гостей. Знов зібрання з промовами з того самого місця. Говорив також і Вандервельде, а поодинокі уступи його промови передавав перекладач по-російському” [2, с. 68].

Трохи пізніше, після звільнення Тернополя від російських військ, у місті побували німецький кайзер Вільгельм – 25 липня 1917 р., а через декілька днів, 30 липня, і австро-угорський цісар Карл I. Обоє монархів зустрічали багаточисленні натовпи людей.

* Професор Д. Дорошенко характеризував графа Ржевуського, полковника російської армії, що служив офіцером для доручень при тернопільському губернаторові, так: «Людина це була вже немолода, з сивиною. Він увесь був обвішаний червоними бантами, мов сибірський шаман (йдеться про період після Лютневої революції 1917 р.): на картузі – червона кокарда; на плечах і на грудях – по бинді; на рукаві – червона перев'язь, одним словом, якийсь «червоний граф» [...]. Оповідали, що коли приїздив до Тернополя Керенській, то граф Ржевуський вітав його промовою на площі і на закінчення поцілував йому руку, заявляючи, що в його особі родова аристократія цілує руку революційній демократії...» [8, с. 119].

Та найбільшою подією того часу в Тернополі стало відзначення 27 червня 1917 р. перших роковин смерті І. Франка. Організатори маніфестації, вшановуючи Каменяра, мали також на меті “підняти духа селянських мас, додати їм віри у власні сили, показати, що воєнне лихоліття нас не зломило, задемонструвати свідомість українського селянства перед наїзниками-москалями та перед братами із-за Збруча, в яких стихійно пробуджувалася та розвивалася українська свідомість” [2, с. 71]. Звернення отримало належний відгук. Селяни, після двох із половиною років занепаду громадського життя, радо скористалися з нагоди, щоб належно себе проявити.

“У день маніфестації з самого ранку до Тернополя простували величезні маси святково одітих селян – як із Тернопільського повіту, так і з сусідніх. Всі збиралися біля однієї з найдавніших культових споруд міста – церкви Різдва Христового, або, як її ще називали, Середньої. Поміж цивільних було й багато українців в одностроях російської армії зі синьо-жовтими відзнаками, які прийшли віддати шану національному генієві.

На церковному подвір’ї священники відправили спільну Службу Божу, потім панахиду. Отець Михайло Світенький з Ладичина виголосив натхненну проповідь, якою зворушив серця роз’єднаних до того часу синів України з обох сторін Збруча. Завершив свою промову святий отець закликом до Франкового духа: “Подивися тепер на вільну Українську землю, що зірвалася до нового вільного життя, що змагає до об’єднання, свободи, до своєї держави!” [9, с. 71]. В очах багатьох присутніх заблистіли щирі сльози.

“Після церковної відправи розпочався величавий похід до будівлі Міщанського братства* головними вулицями міста. Попереду на гарних конях, про яких постарався Військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка, їхали артисти Українського театру** в козацьких строях. Серед них прапороносці Ярослав Сеньків, Іван Рубчак із булавою, загримований за гетьмана Б. Хмельницького, режисер театру Микола Бенцаль, Володимир Калин, Теофіл Демчук, Володимир Бурбела, Мар’ян Крушельницький, Дизьо Ковальський, брати Міхенки та інші. Зі всього Поділля організовано прибули члени “Просвіт”, “Січей” і “Соколів” із великими транспарантами. Найбільше кидалися у вічі барвисті колони “січовичок” і “сокілок” у народних одягах зі стрічками, відповідно, червоних і синьо-жовтих кольорів. Далі йшли старшини з Українського військового клубу, солдати п’яти українізованих полків, що повертались з фронту, з українськими відзнаками і прапорами, члени Міщанського братства, шкільна молодь. Низько над містом кружляло кілька військових літаків з українськими прапорами, – про що подбали полуботківці. Військові й сільські оркестри грали марші, співали пісень. Усього в поході, за різними даними, взяли участь від понад 15 000 до близько 30 000 осіб [2, с. 71–72; 9, с. 71], у т. ч. і з Центральної України. “Такого ще ніколи не було як Тернопіль Тернополем!” [9, с. 71] – писав уражений побаченням очевидець.

Далі по шляху руху колони з балконів українських установ виступали голова організаційного комітету І. Брикович, представник Українського військового клубу, колишній депутат Андрій Шмигельський* зі Збаража, Степан Брикович*, на закінчення о. Григорій Скасків, член організаційного комітету, парох Кутковець, виголосив палку промову на сходах Міщанського братства. Він закликав усіх учасників рознести радісну звістку про здійснення мрії Великого Каменяра – український народ стає господарем на своїй землі.

Увечері того ж дня у великій залі Міщанського братства відбувся величавий концерт. Перед його початком до присутніх звернувся професор Іван Франчук. Він говорив про Українських січових стрільців як про духових дітей І. Франка, що підняли меч гетьмана І. Мазепи і відновили незавершений бій під Полтавою. Але по обох боках фронту воювали сини українського народу. Професор навів один із сумних прикладів триваючої братовбивчої війни. Після одного бою в Карпатах усусуси знайшли тіло вбитого кубанського козака. Нашадок запорожців притискав до грудей книжку, забагрену власною кров’ю. Це був “Кобзар” Т. Шевченка. На першій сторінці був напис кубанця: “Із ним мене поховайте”. Стрільці виконали його останню волю. Поховали козака з “Кобзарем”, накривши червоною китайкою очі. Насипали йому високу могилу, поставили хрест і проспівали “Видиш, брате

* Нині приміщення Тернопільської обласної філармонії, вул. К. Острозького.

** «Український театр» у Тернополі було створено Миколою Бенцалем на основі «Тернопільських театральних вечорів» у червні 1917 р. Однак діяв він недовго, і після того, як Тернопіль зайняли німецькі та австро-угорські війська, у серпні самоліквідувався, а більшість акторів вступила до легіону УСС [15, с. 147, 162].

* Шмигельський (Шмигельський) Андрій – народився 1866 р. у с. Залужжя Збаразького повіту. Незважаючи на селянське походження, самоосвітою осягнув національно-радикальні ідеї, листувався з М. Павликом та В. Стефаником, був довіреною особою І. Франка. Належав до Русько-української радикальної партії, а після її розколу в 1899 р. став співзасновником і провідним діячем Української соціал-демократичної партії (УСДП), співробітником часописів «Народ», «Земля і воля», інших соціал-демократичних видань. Був одним із організаторів селянських страйків 1902 р. на Збаражчині. У 1908 р. на додаткових виборах став депутатом Галицького сейму. У 1918–1919 рр. був членом Української Національної Ради ЗУНР, брав участь в історичному Акті Злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. у Києві та в роботі Трудового конгресу України. Помер 1920 р. у м. Проскуріві (нині Хмельницький).

* Брикович Степан – народився 28 серпня 1883 р. у Тернополі. Випускник місцевої гімназії та правничого факультету Львівського університету, доктор права. Працював адвокатом у Тернополі, оборонець у політичних процесах. Як громадсько-політичний діяч у різний час очолював «Міщанське братство», товариство «Рідна школа», брав активну участь у діяльності місцевої філії «Просвіти», Подільського союзу кооператив, Української радикальної партії (з 1926 р. Української соціалістичної радикальної партії), низки інших українських організацій. Після Листопадового зриву очолював відділ відбудови у комісаріаті Тернопільського повіту. Під час Другої світової війни певний час керував Українським допомогим комітетом у Тернополі. Навесні 1944 р. емігрував до Німеччини. Помер у 1948 р. у м. Вюрцбург (Німеччина).

мій”. Переповнена зала, затамувавши подих, зі сльозами на очах слухала про українську трагедію Першої світової війни.

У подальшій програмі декламували артисти театру, співали хори. З великим захопленням глядачі стоячи вислухали гімн української революції “За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ”, який співачка й артистка театру Софія Стаднікова на вимогу публіки виконала тричі. Загальний ентузіазм викликав і зачитаний старшиною з військового клубу Перший універсал Української Центральної Ради [9, с. 71–72; 2, с. 71–72]. Закінчилося величне дійство національним гімном України.

Із падінням царату на окупованих землях активізувалася й освітня діяльність, український характер якої вже не потрібно було приховувати. Зокрема, в Тернополі багато учнів здали вступні іспити до учительської семінарії, ті ж, що навчалися раніше, продовжили свої студії. Певні зміни настали в місцевій гімназії, де на початку травня 1917 р. професор П. Ріпнійський, людина старшого віку, що почувала себе не зовсім упевнено в нових обставинах, передав управу професору І. Бриковичу. Під проводом останнього гімназія закінчила шкільний рік і провела випускні іспити, видавши свідоцтва зрілості близько 50-ти випускникам [2, с. 71]. До речі, усі документи, видані у цей час як гімназією, так і учительською семінарією та народними школами, згодом були визнані австрійською владою дійсними.

Важливою подією, яка відбулася 10 липня 1917 р. у Тернополі за ініціативи місцевих українських організацій та з дозволу крайового комісара Д. Дорошенка, став з’їзд представників повітів, захоплених російським військом. На порядок денний винесли такі злободенні для усієї окупованої території питання, як ставлення до нової революційної адміністрації, громадське управління, шкільництво. На форум змогли прибути лише представники Тернопільщини – 19 осіб, Копичинеччини – 5, Тереховлянщини – 4, Збаражчини – 2, Снятинщини – 1 особа. Народи проводили Володимир Білинський зі Збаража і о. Іван Волянський з Острівця Тереховлянського повіту. Доповідь про політичні справи виголосив С. Брикович, про шкільництво – директор школи Я. Миколаєвич. Обидві доповіді викликали доволі жваву дискусію, у якій узяли участь усі присутні [2, с. 72–73]. Щоправда, до практичної реалізації намічених завдань не дійшло через відступ російської армії.

Поряд із демократичними змінами повалення самодержавства привело і до значної плутанини та анархії. Повсюдно створювалися ради солдатських депутатів, які нерідко не допускали до виконання обов’язків повітових посадовців, ба навіть просто виганяли їх і наставляли власних комісарів, які не мали жодної уяви про край і про свої обов’язки. Поліцію було вже майже розформовано, а створена замість неї міліція не могла справитися з розбоями й грабунками; при цьому міліціонери брали хабарі не менше за своїх попередників [8, с. 113–114].

Не минула анархічна пошесть і Тернополя. “Одного разу повертаючись зі школи, – згадував сучасник, – я побачив біля “Міщанського братства”, одного “городового” (міського поліцейя), якому солдати зірвали, шапку з голови, відібрали “оружіє”, добре почастували кулаками і казали йому йти на фронт “захищати родину” [5, с. 160–161]. Таких випадків було чимало, і не один поліцейя боявся навіть показатися на вулиці.

Ігнорування законів призвело до різкого погіршення криміногенної ситуації, особливо з боку окупаційної російської армії. “Вояцька маса волочилася по місті й політикувала, – писав у своїх спогадах про ситуацію в Тернополі після Лютневої революції очевидець тогочасних подій І. Брикович. – Особливо біля залізничної станції, де було найбільше солдатів, або більші мітинги з “ораторами”, або групки з часописами в руках, що живо дискутували. Не рідко можна було бачити, як відділ, що відходив на фронт, зупинявся перед станцією і починав мітингувати, при чому часто лунали оклики “Далой вайну!”. Очевидно, що не треба було бути аж знавцем воєнних справ, щоб скептично ставитися до бойової вартості таких вояків.

В одягненого в солдатську шинелю мужика не було воєнного запалу й охоти ризикувати своїм життям, коли довкола нього лунало гасло “Земля і воля!”. Щоб його перейняти думкою про “війну аж до переможного кінця”, треба було сильніших аргументів” [2, с. 67–68].

Стосовно ставлення до населення окупованих теренів, то, як зазначав Д. Дорошенко, “солдатська маса трималася такого погляду: ми вас завоювали, отже, тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться! Перше “панували” генерали, офіцери, тепер же хотів “панувати” кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз у раз доводилося стикатися по різних солдатських комітетах. Дуже тяжко було втолковувати їм, що проголошена революцією свобода – зобов’язує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичливості й прихильності, а не залякування й гніту, бо це ж єдинокровний з нами край, що тут живуть близькі нам люди, та й війна ведеться тепер по революції не для “анексії і контрибуцій”, а за “свободу”. З солдатами з України було безмірно легше: їм треба було тільки вказати або нагадати, що тут живуть наші ж люде, земляки-українці. Але для різноплеємної російської армії, для яких-небудь в’ятичів або костромичів цей аргумент не існував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнуждана солдатська над беззахисним населенням – гвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжя, – що робилося окремими солдатами або цілими групами. Кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на солдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті солдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, від решток колочого дроту і набоїв повинні не сапери, а селяни сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструменти; у селян же нічого нема. Отже, в результаті такої примусової чистки

недосвідчених людей з голими руками – десятки поранених вибухнувшими гранатами, від колючого дроту і т. д.” [8, с. 122]. Спроби Д. Дорошенка захистити населення від насильств розбурханої солдатської стихії, навіть незважаючи на сувору відповідальність – аж до смертної кари, далеко не завжди були ефективними.

Свідченням деградації російського війська стало різке зростання у його лавах пияцтва. Дійшло до того, що, наприклад, тернопільський губернатор І. Чарторизький у телеграмі від 11 квітня 1917 р. змушений був просити тимчасово виконувача обов'язки воєнного генерал-губернатора, генерал-лейтенанта Усова видати обов'язкову постанову, яка б заборонила приватним торговцям продаж одеколону без письмових на те дозволів, оскільки “розпиття його солдатами набирає істотних розмірів” [11, с. 52].

Початок тотальній деградації російської армії поклав наказ № 1 виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів від 1 (14) березня 1917 р. Згідно з яким, в армії вводили виборні солдатські комітети; представників військових обирали до Петроградської ради; війська підпорядковувалися тільки Петроградській раді, її розпорядженням; зброя зберігалася у солдатських комітетах, видача її офіцерам заборонялася; солдати мали право користуватися усіма правами та свободами громадян Росії; вищі військові чини повинні були звертатися до солдатів тільки на “ви”. Командир військової частини, перш ніж віддати будь-яке розпорядження своїм підлеглим, запитував у них, згодні вони його виконати чи ні [12, с. 67]. Адресований лише військам Петроградського гарнізону, цей наказ, проте, досить швидко поширився усіма фронтами. У результаті, деморалізовані політичною пропагандою, насамперед більшовицькою, російські солдати ставали значною загрозою мирному населенню. Вони часто цілими полками покидали бойові позиції і, грабуючи по дорозі поміщицькі маєтки та села, пробиралися до залізничних станцій, де захоплювали ешелони й поверталися до Росії.

Зокрема, зіткнутися з російськими дезертирами довелося мешканцям Підволочиська. Юрби злих, брудних, завошивлених, голодних, обдертих, але озброєних вояків не визнавали жодної влади. Вони грабували, гвалтували, вбивали і калічили, залишали після собі тиф і сифіліс [13]. Зрозуміло, що чинити якийсь ефективний опір цій напасті беззбройні мешканці власними силами не могли.

У ще гіршому становищі населення краю опинилося після того, як у червні 1917 р. провалився наступ російських військ, який за прізвиськом його ініціатора та за місцевістю, де він відбувся, називали “офензивою Керенського” або “тернопільським наступом”. У результаті розпочався масовий відступ, що перетворився у панічну й безладну втечу російської армії, яка котилася немов лавина, нищачи усе на своєму шляху. Як і у 1915 р., російське командування віддало наказ “забирати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти корів і коней, нищити збіжжя по полях і коморах”. Незважаючи на те, що виконати цей наказ в умовах пануючого хаосу було неможливо, він розв'язав руки деморалізованому війську, яке тепер могло грабувати й руйнувати вже “на законній підставі” [8, с. 136, 138, 141].

Під час поспішної евакуації з Тернополя росіяни нищили усе, що якимось чином ще уціліло. Повсюди валялися кінські трупи. Було вивезено весь міський запас борошна – усього 22 вагони. “Частини, котрі відходять нещадно дограбовують Тернопіль, то тут, то там чути постріли, це когось вбивають, аби не заважав грабункам...” [13] – писала про останні часи окупантів у місті “Газета вечорна”.

У Копичинцях на Гусятинщині російські війська пограбували і спалили графський палац Баворовських, млин, кілька гуралень, підпалили дерев'яний міст через р. Нічлаву на шляху дорозі Копичинці-Гусятин. Однак останній, незважаючи на загрозу розстрілу, врятували люди, погасивши вогонь. Були також пограбовані єврейські крамниці, знищено усе, що знаходилося на військових складах, убито декілька євреїв [16, с. 91], які захищали своє майно.

Про безчинства, які творила під час відступу російська армія у Копичинцях і його околицях, згадував і П. Скоропадський, майбутній гетьман України, а тоді російський генерал: “У ніч на 13-е (липня 1917 р. – автор) мені було наказано враз одірватися від ворога і нічним маршем пересунутись до Збруча і тут зайняти позицію на захід від річки. Бажаючи перешкодити частинам робити насильства над мешканцями містечка Копичинці, я залишився зі штабом до повного відходу частин, і тут мені прийшлося бути свідком звірячого поведіння наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі. Грабунок, убивства, насильства і всякі інші огидні вчинки були звичайним явищем. Не жаліли жінок і малих дітей. І це серед населення, яке відносилось до нас співчуваюче” [17, с. 22].

Цілковито був знищений російськими військами Гусятин. За свідченнями Герсона Левіна: “Росіяни зруйнували в Гусятині кожний будинок, пощадили лише будову костюлу, вигнали все єврейське населення, включно до останнього каліки” [14, с. 34]. Значної шкоди росіяни наробили й селу Слобідка Струсівська Терехівлянського повіту, а при відступі спалили місцевий будинок “Просвіти”, красу і гордість цілого повіту, роки великої праці і коштів селян [3, с. 375]. Численні жертви, руйнування та злидні після “офензиви Керенського” залишилися на Бережанщині [18, с. 74]. Подібне творилося у багатьох інших місцевостях краю.

Так безславно закінчилася майже трирічна, з перервами, російська окупація Галичини й Буковини. Під тиском австро-німецьких військ росіяни змушені були відійти на колишній російсько-австрійський кордон. Лише невеликі частини Борщівського, Скалатського, Збарзького і Бродівського повітів у Галичині, Сучавський повіт і частина Серетського на Буковині ще деякий час залишалися під владою росіян. Наприкінці липня 1917 р. управління крайового комісара Галичини і Буковини евакуйовано до Києва та інших міст Наддніпрянщини, зокрема

управління тернопільського губернського комісара з управліннями повітових комісарів – до Прилук Полтавської губернії [10, с. 404; 11, с. 64].

Проте остаточне вирішення проблеми окупованих територій, як і ліквідації управління крайового комісара Галичини і Буковини та його підрозділів затягнулося. Так, Скалатський, Збаразький і Бродівський повіти* лише в лютому 1918 р., відповідно до Брестського мирного договору між УНР й країнами Четвертного союзу, були мирно передані з-під влади повітових комісарів обласного комісаріату Галичини й Буковини під владу імперії Габсбургів. Після цього розпочався процес розформування управлінь згаданих повітів. 16 лютого Скалатський повіт колишньої Тернопільської губернії зайняли австро-угорські війська. Управління повітового комісара разом із усіма його справами і повітовою міліцією тимчасово перевезли до Волочиська до подальших розпоряджень. 19 березня Д. Дорошенко, як галицько-буковинський комісар уряду УНР, зобов'язав бродівського повітового комісара, управління якого ще раніше евакуювали до Кисва, у двотижневий термін ліквідувати усі справи комісаріату. Наступним наказом від 15 квітня Д. Дорошенко розформував управління Збаразького повітового комісаріату та звільнив його посадовців на чолі з комісаром О. Сердюком. До середини квітня ліквідовано усі управлінські структури обласного комісаріату Галичини й Буковини за винятком канцелярії при обласному комісарі. Остаточне ж завершення перебування органів російської (від 12 січня 1918 р. – формально української) окупаційної влади у Галичині й Буковині припало на період Гетьманату П. Скоропадського, коли 1 червня 1918 р. [11, с. 64–70], у зв'язку із розформуванням ліквідаційної комісії канцелярії обласного комісара Галичини та Буковини Д. Дорошенка було звільнено з посади її голови.

Отже, окупувавши вдруге західноукраїнські землі, російська влада усвідомлювала марність надій не лише на їх приєднання до Російської імперії, а й на запровадження ефективної русифікації краю. Тому основну увагу зосереджено на підтримання порядку на окупованих територіях, що служили тилом російській армії. Режим нової окупаційної адміністрації був значно м'якшим, зокрема, попри заборону на діяльність українських установ. Зокрема, відновлено навчання у деяких українських закладах. Як і під час першої окупації, російська адміністрація продовжувала переслідувати українців, здійснювала грабівницькі реквізиції, проте масштаби репресій зменшилися. Ще ліберальніші зміни в окупованих областях сталися після Лютневої революції 1917 р. в Росії. З посад почали звільняти колишніх царських чиновників і, по можливості, замінювати їх українськими діячами. Активізувалися місцеве самоуправління, освітня діяльність тощо.

Поряд із демократичними змінами, повалення самодержавства привело і до анархії, погіршення криміногенної ситуації, насильств та пограбувань мирного населення, передусім з боку окупаційної російської армії. Після провалу “офензиви Керенського” майже трирічна, з перервами, російська окупація краю закінчилася панічною втечею росіян. Під тиском австро-німецьких військ вони змушені були відійти на колишній російсько-австрійський кордон.

Список використаних джерел

1. Бережанська земля: Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Лондон-Сідней- Торонто, 1970. – 878 с. 2. Брикович І. В окупованому Тернополі після російської революції / І. Брикович // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 67–73. 3. Буртник В. І. Шлях до волі. Нариси національно-визвольної боротьби на Тербовлянщині / В. І. Буртник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 432 с. 4. Власенко С. Тернопільщина туристична. – Режим доступу: <http://wap.iskra.ua/index.php?article=1672>. 5. Гайда П. Тернопіль в історії українського театру / П. Гайда // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 145–163. 6. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність / В. Гамуляк // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 52. 7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т. Том І. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с. 8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.; іл. 9. Дурбак І. Золотий годин свободи: українські чуда / І. Дурбак // Альманах УНС. – Джерзі Сіті – Нью Йорк: Видавництво “Свобода”, 1987. – С. 67–74. 10. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с. 11. Любченко В. Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – Вип. VIII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 50–72. 12. Машкін О. В. Демократичний терор на східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р. / О. В. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск V. – К.: Інститут історії України, 2002. – С. 66–81. 13. Мокрій Ю. Перша світова війна. – Режим доступу: <http://pidwolochysk.org.ua/persha-svitova.html>. 14. Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект / О. Павлишин // Галичина. – Івано-Франківськ. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 27–48. 15. Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917) (спроба огляду за довідковими виданнями) / Г. Папакін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2009. – Число 16. – С. 64–76. 16. Савка Б. Копичинці. Мандрівка через століття. Історичний нарис / Б. Савка. – Тернопіль: Джура, 2001. – 580 с. 17. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; передмова Г. В. Папакіна. – Київ: Україна, 1992. – 112 с. 18. Троханяк О. Важке становище Галичини в роки Першої світової війни в періоді російської окупації (на прикладі Бережанського повіту) / О. Троханяк // Схід. – 2009. – № 9. – С. 71–76.

* Названі повіти з 7 листопада 1917 р. до 12 січня 1918 р. перебували в складі Волинської губернії.